

Bir Bakışın Serencâmı: Edebiyatta Gamze Tasavvufta Nazar

Consequence of a Glimpse: Glimpse in The Literature and Glimpse in The Sufism

Alper Ay

Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Tokat, Türkiye

Assistant Professor, Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Islamic Sciences, Islamic History and Arts, Tokat, Türkiye

alper.ay40@gop.edu.tr | <http://orcid.org/0000-0002-3035-1560>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 10.10.2023

Accepted / Kabul Tarihi: 08.12.2023

Published / Yayın Tarihi: 31.12.2023

DOI: 10.31591/1373894

Cite as / Atıf: Ay, Alper. "Bir Bakışın Serencâmı: Edebiyatta Gamze Tasavvufta Nazar". *İstem* 42 (2023), 165-184. <https://doi.org/10.31591/1373894>

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) / Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari- 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır."

<https://dergipark.org.tr/pub/istem>

Bir Bakışın Serencâmı: Edebiyatta Gamze Tasavvufta Nazar

Öz

Klasik şiirimizin en temel konularından birisi aşktır. Bu aşkın ortaya çıkışına sebep olup onu besleyen sevgiliye ait güzellik unsurlarının başında ise göz gelmektedir. Beşeri aşk tasvirinin önde gelen konularından birisi gamzedir ve klasik şiirde çeşitli benzetme unsurları ile kullanılmıştır. Ok ve kılıç bu itibarla sık kullanılan iki benzetme unsuru olarak dikkat çeker. Sevgilinin kaşlarının yaya ve kırpıklarının de oka benzerliğinden hareketle gamze, kurulu bir yay tasviri ile birlikte düşünülmüştür. Aşık için sevgilinin kendisine bakması, bu bakışlara gönlünün muhatap olması âlemde dengi bulunmaz bir nimettir. Aksi ise, yani sevgilinin bakmaması, yönünü başka tarafa dönmesi telafisi mümkün olmayan bir ziyandır. Kılıç, tığ, gaddar, hunhâr gibi benzerlik unsurlarıyla divan şairlerinin üzerinde durduğu bu mefhum tasavvuf şiirinde nazar kavramında kendini gösterir. Edebiyat sahasında aşık ile mâşuk arasındaki ilişkide gamze mazmunu kullanılırken, tasavvufta mürit ile mürşit arasındaki münasabet nazar kavramı ile izah edilmiştir. Pek çok mutasavvıf, ilahilerinde mürşitleri ile olan karşılaşmalarını nazar kavramı ile tarif etmiş ve divan şairlerinin üzerinde durduğu gamze ile aynı çerçeveyi çizmişlerdir. Fakat günümüze değin iki farklı disiplinde aynı anlamlara gelen bu kavramlar bir arada düşünülmemiş, kavramlar ayrı ayrı izah edilmiştir. Öte yandan her iki kavram da kaynaklarda benzerlik unsurlarıyla birlikte açıklanmıştır. Oysa bu kavramların ait oldukları kültür dünyasında temellendirildikleri bazı dinamikler vardır. Klasik şiirde Fuzûlî, Edirneli Nazmî gibi şairler iki kavramın müşterek yönünü vurgulamak adına aynı beyitte zikretmişler ve gamze mazmunu için mistik bir kapı aralamışlardır. Biz de bu çalışmada gamzeyi nazarla birlikte değerlendirerek konuya yeni bir bakış açısı sağlamaya çalıştık. İslam kültüründe nazara ve gamzeye zemin teşkil eden bazı ayetler ve düşünceler üzerinde durduk. Nazar ayetini bu minvalde çeşitli yönleri ile değerlendirdik. Hz. Musa'nın Tur dağındaki kıssasına farklı bir açıdan yaklaştık ve İslam toplumundaki sahabe algısının nazar ve gamze ile ilişkisini kurmaya çalıştık. Netice itibarı ile bu kısa çalışmada gamze ve nazar kavramlarının anlam dünyalarındaki müşterekliklerini ve zemin olarak temas ettikleri İslam kültürünü ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Türk İslam Edebiyatı, Tasavvuf, Aşk, Gamze, Nazar

Consequence of a Glance: Ogle in The Literature and Glance in The Sufism

Abstract

The main subject of our poetry is love. The eye is one of the most important elements of beauty of the lover that nourishes this love. In this respect, ogle is one of the indispensable subjects of the depiction of human love, and it has been used with various simile elements in classical poetry. For the lover, having his beloved look at him and having his heart be the recipient of these gazes is a unique blessing in the world. Otherwise, if the lover does not look and turns his/her face away, it is an irreparable loss. While the concept of dimple is used in the relationship between the lover and the beloved in the field of literature, in Sufism, the relationship between the disciple and the master is explained with the concept of glance. Many Sufis explained their encounters with their mentors in their hymns with the concept of glance and drew the same framework as the ogle that divan poets emphasized. However, there are some dynamics on which these concepts are based in the cultural world to which they belong. In this study, we tried to provide a new perspective on the subject by evaluating ogles together with the glance. We focused on some verses and thoughts that form the basis for glance and dimple in Islamic culture. We approached the story of Moses on Mount Tur from a different perspective and tried to establish the relationship between the perception of the companions in the Islamic society and the glance and ogles. As a result, in this short study, we tried to express the commonality of the concepts of ogle and glance in their world of meaning and the Islamic culture with which they come into contact as a basis.

Keywords: Turkish Islamic Literature, Sufism, Love, Ogle, Glance.

Giriş

Gündelik dilde çenedeki veya yanaktaki kas liflerinin yeteri kadar gelişmesi sonucu meydana gelen ve genellikle gülümseme esnasında daha net gözükme çukurluğa gamze denmektedir. Edebiyat terimi olan gamze ise bir mazmunun adıdır ve esasen yukarıdaki gamze tarifıyla neredeyse hiç örtüşmemektedir. Edebiyatımızda sevgilinin âşığa göz ucuyla süzgülü bakışı gamze terimiyle karşılanmaktadır.¹ Gamze, Arapça bir kavramdır. Kök manası kaş göz ile işaret etmektir. Söz taşımak anlamına gelen gammaz kelimesi de bu kökten türemiş bir kavramdır.² Farsçadaki “gamz kerden” tabiri de aynı köktendir ve söz taşımak, dedikodu yapmak manalarına gelir.³ Ayrıca gamze kelimesi göz pınarı yahut gözün kenarı gibi manalarda da kullanılmaktadır.⁴ Göz kenarında görülen ve muhatabı mest eden bakışa da gamze denmektedir.⁵ Farsçada “girişme”⁶ sözcüğü de gamze ile aynı manada kullanılmıştır.⁷ Türk şiirinde gamze ile birlikte nigeş, göz, göz ucu, çeşm, ayn gibi kavramlar da gamze mazmunu ile ilintili kavramlardır.⁸

Sevgilinin güzellik unsurlarından olan gamze yekpare bir durumu ifade etmekle beraber kaş, göz ve kirpiğin müştereken ortaya koyduğu eylemin adıdır. Sevgilinin kaşları kurulu yayı andırır. Kirpikleri de oktur. Bakış, yani gamze çoğu zaman ok, temren gibi kavramla desteklenerek izah edilmekte ve bu üç güzellik unsurunun yan yana gelerek oluşturduğu etkiye gamze adı verilmektedir. Dolayısıyla âşığın ayrı ayrı da etkileyen üç güzellik unsuru bir araya gelerek gamzeyi açığa çıkarmıştır.⁹

Göz, kaş ve kirpik üçlüsü ile zuhûra gelen gamze hakkında söylenmiş

¹ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* (İstanbul: L&M Yayınları, 2002), 173; İskender Pala, *Ah Mine'l-Aşk* (İstanbul: Ötüken, 1999), 125; Mehtap Erdoğan, *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili* (İstanbul: Kitabevi, 2013), 68; Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 5* (İstanbul: OSEDAM, 2021), 52; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), 224.

² Ahmet Doğan, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2011), 319.

³ Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 1093.

⁴ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 5*, 53.

⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 2004, 224.

⁶ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 5*, 181.

⁷ Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, 1210.

⁸ Mazmun konusu ise muhtelif görüşlerle ve farklı açılarla ele alındığı için konuyu dağıtmamak adına burada üzerinde durmayacağız. Mazmun hakkında geniş bilgi için bk.: İskender Pala, “Mazmunun Mazmunu”, *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, (1999), 399-402; Haluk İpekten, “Divan Şiirinde Mazmunlar”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1* (1993), 9-13; Necla Pekolcay, *İslami Türk Edebiyatı Tedkik Metodlarının Genel Esasları ve Mazmun anahtarları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1999); Bilal Kemikli, *Sufi Şairin İzinde: Şiir ve İrfan*. (İstanbul: Kitabevi, 2009); Mehmet Murat Yurtsever, “Yünus Emre, Niyâzî-i Mısrî ve İsmâ'il Hakkı Bursevî'de Türk Tasavvuf Şiirine Özgü Mazmun Arayışları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXIII/2* (2019), 693-714; Ömür Ceylan, “Şi'r-i Kadîmin Rüzgârıyla (Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı)”, *Çankırı Araştırmaları III/3* (2008), 137-140; Abdülkadir Dağlar, “Şiirin Alın Yazısı: Mazmûn”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (DÜSBED) VIII/16* (2016), 1-13; Mustafa Güneş, “Klasik Türk Edebiyatında Mazmun Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları 209* (2014), 89-100; Agah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler-Mazmunlar ve Mefhumlar* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1980); Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* (İstanbul: MEB Yayınları, 1996).

⁹ Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, 173.

binlerce mısra bulmak mümkündür. Sevgilinin güzellik unsurlarının önde geleni gamzedir.¹⁰ Âşık ile mâşuk arasındaki etkili iletişim araçlarındandır. Hatta âşık için sevgilinin gamzesine muhatap olmak takat getirmesi son derece güç ama bir o kadar da zevk ve onur verici bir lütuftur. Aynı zamanda gamze okuna hedef olmak yani sevgilinin bakışına muhatap olmak âşık için şereftir. Sevgilinin gamzesinden mahrum olmak ise sonu gelmez elem ve ıstıraptır. Sevgilinin âşık yerine rakibe nazar etmesi ise telafisi mümkün olmayan mahrumiyettir. Dolayısıyla aşk es-tetiğinde gamze, âşık ile mâşuk arasında sessiz ve sözsüz ama etkili iletişim biçimidir. Fakat yekpare âşığın sevgiliyi görmesi tek başına anlamsızdır. Kastedilen etkinin hâsıl olması için âşığın sevgilisini kendisine nazar ederken görmesi gerekir. Bu durum âşık ile mâşuğun göz göze gelmesi hadisesidir ama esas etkiyi sevgilinin gözleri oluşturmaktadır. Tek başına sevenin bakması ama sevgilinin bakışına muhatap olmaması anlamsızdır. Gamze, hem klasik edebiyatta hem halk edebiyatında hem de günümüz şiirinde örneklerini görebileceğimiz bu mazmun sıklıkla kullanılmıştır. Karacaoğlan'ın "Elif kaşlarını çatar/Gamzesi sineme batır"¹¹ türküsü gamze mazmununa örneklik teşkil eder. Ömer Lütfi Mete'nin *Gülce* şiirinde geçen "Bir gamzeli rüzgar yetecek"¹² mısrası da bu yine bu mazmuna işarettir. Merhum Sezai Karakoç'un *Mona Roza* şiirindeki "Açma pencereni perdeleri çek/Mona Roza seni görmemeliyim/Bir bakışın ölmem için yetecek"¹³ mısraları da gamzeyi işaret etmektedir.

1. Edebiyatımızda Gamze

Edebiyat araştırmacıları gamze konusunda bazı değerlendirmeler yapmışlar ve birtakım benzerlik unsurları ile gamzeyi tasnif etmişlerdir. Bunlar arasında Mehmet Erdoğan tarafından hazırlanan "*Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili*"¹⁴ adlı kitapta gamze mazmunu alt başlıklar hâlinde değerlendirilmiştir. İskender Pala da *Ansiklopedik Divan Şiir Sözlüğü*¹⁵ ile *Ah Mine'l-Aşk*¹⁶ adlı eserlerinde gamzeye ayrı başlıklar açmış ve konuyu ele almıştır. Ahmet Atilla Şentürk ise *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*¹⁷ adlı ansiklopedik eserinin beşinci cildinde gamzeyi benzerlik unsurlarına göre tasnif etmiştir. Reyhan Çorak tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde ise sevgilinin güzellik unsurlarından göz, kaş ve kirpik araştırılmıştır.¹⁸ Kürşat Şamil Şahin tarafından da benzer bir tez hazırlanmıştır.¹⁹ Özlem Şahin ise

¹⁰ Özlem Şahin, "Bâkî Divanı'nda Gamze", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* VI (2023), 170.

¹¹ Cahit Öztelli, *Karacaoğlan Hayatı Sanatı ve Şiirleri* (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1959), 28.

¹² Ömer Lütfi Mete, *Gülce* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007), 8.

¹³ Sezai Karakoç, *Gün Doğmadan* (İstanbul: Diriliş Yayınları, 2011), 15.

¹⁴ Erdoğan, *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili*.

¹⁵ Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*.

¹⁶ Pala, *Ah Mine'l-Aşk*.

¹⁷ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu* 5.

¹⁸ Reyhan Çorak, *Klasik Edebiyatı Sevgilide Göz, Kaş ve Kirpik Üzerine Benzetmeler* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2002).

¹⁹ Kürşat Şamil Şahin, *Sevgilinin Güzellik Unsurlarından Saç, Kaş, Kirpik, Hat* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, 2009).

“Bâkî Divânı’nda Gamze”²⁰ başlığında bir makale yayınlamıştır. Ahmet Talat Onay’ın Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar kitabında ise gamzeye dair bir malumat yoktur.²¹ Onay, gamzeyi esrar başlığında incelemiş ve “*esrarın cinsi iyi olur ve hamur yapılırken suyu karar gelirse iki avuç arasında yuvarlandığı zaman fitil olur. Buna zurefâ gamze, avam kalem derler*” açıklamasında bulunmuştur.²² Açık ki Onay’ın bahsettiği konu ile bizim üzerinde durduğumuz gamze arasında ilinti yoktur. Agâh Sırrı Levend ise *Divan Edebiyatı* adlı eserinde gamzeye bir başlık açmış ve sadece benzetme unsurlarını kavram olarak sıralayarak konuyu kapatmıştır. Levend’in bu hususta sıraladığı benzetme unsurları şöyledir: “*fettan, tiğ, tiğ-zen, tiğ-i kâfir, tiğ-i Haydar, tîr, şemşir, hançer-i elmas, câdu, âfet, âfet-i cân, gammaz-ı muhabbet, kahraman, mahmur, mest-i şeker-hâb-ı naz, turfa bela, casus-ı nazar, aşub-ı can, hûnî, kâtil, kattâl, cellat, rehzen, seyyât vs.*”²³ Bu örneklerden sonra Levend, Bâkî’den (ö. 1008/1600) sekiz, Nefî’den (ö. 1044/1635) dokuz, Nedim (ö. 1143/1730) ve Yahyâ’dan (ö. 1053/1644) birer beyit alarak konuyu örneklendirmiş fakat beyitlere dair bir izahat eklememiştir. Konuya dair mevcut çalışmalar incelendiği zaman Özlem Şahin tarafından Bâkî’nin gazellerindeki gamze mazmunu üzerine hazırlanan makale gamze hakkında müstakilen yapılan mühim bir araştırma olarak görülebilir. Reyhan Çorak’ın hazırladığı tezde ise konuya dair göz, kirpik ve kaş örnekleri ile ayrıntılı bir tasnif ve değerlendirme mevcuttur. Mehtap Erdoğan’ın hazırladığı çalışmada da gamze konusu mümkün merteye örneklerle izah edilmiş ve benzerlik unsurları kendi içinde başlıklandırılmıştır. Erdoğan’ın gamze hakkındaki görüş ve değerlendirmeleri kısaca şöyledir:

“*Yan bakış olarak tanımlanan gamze; sevgilinin kaşı, gözü ve kirpiklerinin de yardımıyla ortaya koyduğu bir bakış ya da göz süzmesidir. Bu bakış sıradan olmayıp âşığı yaralayıcı vasıflara sahiptir. Âşık; sevgilinin ilgisizliğini, zalimliğini hep bu bakışta görür, incinir, yaralanır, yüreğine kan oturur. Bu nedenle gamze; kılıç, ok, hançer, neşter, makas ve iğne gibi kesici ve delici aletlere benzetilir.*”²⁴

Erdoğan, gamze mazmununu otuz alt başlıkta muhtelif örneklerle değerlendirmiş ve mümkün olan hemen her benzetme unsuru için bir başlık açıp konuyu hem teorik olarak izah etmiş hem de beyitlerle örneklendirmiştir. Mezkûr otuz başlık ise alfabetik sırayla şöyledir: “*arслан, asker, avcı, büyücü, cellat, diken, doktor, gammaz/fitneci, hâkim, hançer, harami, hasta, hileci, hırsız, iğde/zehir, kâfir, kan alıcı, kanlı/kan dökücü, kılıç, makas, neşter, ok/okçu, örgücü/dikişçi, pâdişah, pervâne, peykân, sarhoş, şahbaz, Tatar ve Türk.*”²⁵ Bu kavramların her birisi gamzenin bir yönünü veya benzerliğini temsil etmekte ve yüzyıllar boyunca farklı şairler tarafından muhtelif yönleriyle kullanılmaktadır.

²⁰ Şahin, “Bâkî Divanı’nda Gamze”.

²¹ Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, 236.

²² Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, 218-219.

²³ Levend, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler-Mazmunlar ve Mefhumlar*, 495.

²⁴ Erdoğan, *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili*, 68.

²⁵ Erdoğan, *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili*, 69-80.

İskender Pala ise *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü'nde* gamzeyi şu ifadelerle tarif etmektedir:

*"Divân şiirinde sevgilinin bakışı gamzeyi doğurur ve bu gamzede binlerce anlam vardır. Âşık, bakışın manasını çözmekte güçlük çeker. Gamze yalnızca bakışa dayanmayıp göz, kaş ve kirpiğin birlikte ortaya koyduğu bir harekettir. Gamze, gözden çıkar ve âşığa ıstırap verir. O öylesine naziktir ki hiç hissettirmeden sanatını icra eder. Sevgili âşığa gamzeleriyle naz yapar ve gamzesini tam yerinde ve zamanında gerçekleştirir. Divan şiirinde gamze en çok ok ve kılıca benzetilir. Gamze ok olunca yaralamak, delmek, öldürmek, avlamak gibi eylemleri üstlenir. Bir ok olan gamzenin hedefi ise can, gönül, sine, ciğer ve yürektir. Ok olan gamze temrenli veya temrensiz olarak görünebilir. Gamzenin ok oluşunun en büyük nedeni kirpik oklarından dolaydır. Sevgili şöyle süzgün bir bakışıyla yay kaşlarından kirpik oklarını hedefe atar. Zaten onun kaşları ile kirpikleri kurulu bir kemani andırır. Sevgili bu okları atmada öyle ustadır ki hiçbirini hedefini şaşırmaz. Hatta bu bakımdan o tîr-i kazayı hatırlatır...Gamze kılıç olduğu zaman güzellik ve can ülkesinin kılıç zoruyla ele geçirilmesi esas alınır. Ayrıca kılıcın öldürücülüğü de unutulmamalıdır. Sevgilinin kılıcı öldürürken, dudağı âb-ı hayat bağışlar ve diriltir. Kılıç kan döker. Bu bakımdan hançer ile eş değerdedir."*²⁶

Pala'nın gamze hakkındaki değerlendirmeleri kahir ekseriyetle ok ve kılıç özelindedir. Diğer benzerlik unsurları ise ismen zikredilmiştir. Her bir benzerlik unsuru için ayrı bir başlık açılmamıştır.

Ahmet Atilla Şentürk ise gamze hakkında günümüze değin en geniş yelpazede değerlendirmeleri kaydetmiştir. Gözün tesirinden, konuşmaya gerek duyulmadan sadece göz hareketleriyle verilen mesajdan hareketle konuya giren Şentürk, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Güvercin Gerdanlığı* adıyla dilimize tercüme edilen *Tavku'l-Hamâme*²⁷ adlı eserinden göze ve etkilerine dair alıntılar yaparak gamze konusuna bir çerçeve çizmiştir.²⁸ Osmanlı devri sözlüklerinden örneklerle kavramın anlam alanı izah edilmiş ve gamzenin yüzyıllar boyunca çok farklı kullanım ve benzetmeleri olduğu ve kesin bir tanımının veya tarifinin yapılamayacağı sonucuna varmıştır. Şentürk, eserinde gamzenin benzerlik unsurlarını alt başlıklar hâlinde izah etmiş ve geniş bir örnek haritası da sunmuştur. Eserde gamzenin özellikleri şöyle sıralanmıştır: *"azarlayıcıdır, büyüleyicidir, celallidir, gammazdır, gönlü yaralar, hırsızdır, kan dökücüdür, konuşur, mekkardır, öldürür."* Benzerlik unsurları ise şöyledir: *"ayyar, avcı, bağban, cadı, casus, cellat, gözcü, iğne, elmas, hançer, hırsız, kâfir, kılıç, mızrak, ok, Tatar/Türk."*²⁹

Gamzenin özellikleri ve benzerlik unsurları Erdoğan ile Şentürk'te birbirine benzer kavramlar ve örneklerle izah edilmiştir. Fakat Şentürk'ün temas ettiği bir konu vardır ki diğer çalışmaların hiçbirinde gamze bu yönüyle değerlendirilmem-

²⁶ Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, 173.

²⁷ İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010).

²⁸ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu* 5, 52-53.

²⁹ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu* 5, 54-60.

iştir. Şentürk, gamzenin mistik yönüne temas etmiş ve meselenin tasavvufi boyutuna işaret etmiştir:

“Mistik manada gamze İlahî tecellilerin âşık gönlünde oluşturduğu heyecanları temsil eder. Âşığın gönlünü ok, hançer, kılıç gibi öldürücü silahlarla yaralarcasına parçalayıp acı veren gamze aynı zamanda dünyaya bağlılık ve varlığı temsil eden kanı akıtarak âşığın varlık âleminden sıyrılıp soyutlanmasına ve yokluk âlemine yaklaşmasına vesile olacağından bu hâl âşıklara vahdet yolculuğunda büyük bir zevk verir. Allah’ın yeryüzündeki vekilleri olarak kabul edilen peygamber ve mürid-i kâmillerin bakışları da aynı şekilde değerlendirilir. Fuzûlî’nin Su Kasidesi’ndeki “Zevk-i tiğinden aceb yok olsa gönlüm çâk çâk/Kim mürur ilen bıragur rahneler dîvâre su” beyti gibi sevgilinin bakış ve gamzesini konu edinen birçok beyit perde gerisinde hep bu hâle işaret eder. Özellikle tarikat ayinlerinde zikir esnasında halka ortasında durup müritlerine nazar eden mürid-i kâmillerin bir nazarda müridlerini hâlden hâle sokup cezbeye getirmeleri inancı da böyle bir mazmunun gelişmesinde önemli rol oynamıştır.”³⁰

Şentürk’ün yukarıdaki değerlendirmeleri bizim çalışmamızın çıkış noktası olmuştur. Gamze mazmununun özündeki mistik ruh ve nazar kavramının anlam alanı ile olan müşterekliği iki kavramı bazı noktalarda bir arada değerlendirmek gerektiğine işaret etmektedir. Zira klasik şiirde hemen her beytin bir zahirî ve bir de bâtinî manası mevcuttur ve esas kastedilen genellikle örtülü manadır. İlk akla gelen hemen herkesin anladığı şey ise meselenin dış yüzü, cevizin kabuğu mesabesindedir. Dolayısıyla gamze mazmununun tasavvuftaki nazar ile ilişkilendirilip İslam kültürü zemininde temellendirilmesi gerekir. Şentürk bu bahis için bir örnek verir: *“Nâilî-i Kadîm’in “Ne kadar feyz-i hayat itse dile la’l-i lebin/O kadar gamzene cân virmede çâlâk oluruz” türünden binlerce beyitte zahirî manada kaş ve gözden bahsedermiş gibi görünen ifadelerin arka planında sürekli bu mistik imalar işlenir.”³¹*

Divan şiirinin kurucularından Necâtî Bey (ö. 914/1509) gamze mazmununa gazellerinde sıklıkla yer vermiştir. Bunlardan birisi musammat gazel formunda, “beğim kaşın gözün gamzen” redifini taşımaktadır. Mezkur gazelin birkaç beyti şöyledir:

“Dil aldı kasd-ı cân eyler beğim kaşın gözün gamzen
Elif kaddim kemân eyler beğim kaşın gözün gamzen
Kamu şehler sana bende kul olayım sana ben de
Düşürmüştür beni bende beğim kaşın gözün gamzen
Hayâlin dilde hân oldu visâlin tende cân oldu
Cihâna dâsîtan oldu beğim kaşın gözün gamzen”³²

³⁰ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu* 5, 54.

³¹ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu* 5, 54.

³² Necati Beg, *Divan*, haz. Ali Nihat Tarlan (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 288.

Muhteva olarak sadece gamze ve etkilerinden bahseden bu yek-ahenk gazelde Necâtî Bey, ilk beyitte gamzenin tesirine işaret ederken, sonraki beyitlerde sevgilinin vasfına dair bazı malumatlar aktarmaktadır. Buna göre bütün şehir/padişahlar o gamze sahibi sevgilinin kölesidir ve şair de ona kul köle olmak istemektedir. Bu bilgiler gamzenin mistik yönüne, yani gerçek sevgilinin mutlak güzellik sahibi olan Allah olduğuna işaret etmektedir.

Taşlıcalı Yahyâ Bey de (ö. 990/1582) bir murabbasında gamzeye yer vermiş ve gamzenin âşığı harap etmesini bir celal tecellisi olarak telakki etmiştir:

“Kapunda ben kulun ki günâh eyler âh eder

Rûy-ı celâl ile bana gamzen nigâh eder

Şâdam ana ki cevri senin ibi şâh eder

Sultancığım efendiciğim dilrubacığım”³³

Yahyâ Bey bir gazelinde ise gamzeyi gammaz olması yönüyle ele almış ve sevgiliyi de bî-nişân diye vasfetmiştir:

“Bî-nişân iken beni gurbette gören gözetten

Gamze-i gammâzıdır ol çeşm-i tîr-endâzıdır”³⁴

Yahyâ Bey’e göre âşığı gurbette görüp gözetten sevgilinin gamzesidir. Fakat âşık gurbette ise bu bakışma nasıl vuku bulacaktır? Bu durum sadece fizik âlemde iki kişinin bakışmasıyla değil Allah’ın kulunu görüp gözetmesi ile izah edilebilir. İnsanın esas yurdu bezm-i elest olduğundan bu dünya şiirimizde gurbet olarak değerlendirilmektedir. Yahya Bey de gurbette yani dünyada kendini koruyup gözetenen bî-nişân yani hiçbir şeye benzemeyen, eşi benzeri olmayan sevgilinin tecellisi olduğunu söylemektedir. Şentürk’ün ifade ettiği gamzenin mistik yönü bu beyitte müşahhas bir örneklik kazanmıştır.

Şeyhülislam Yahyâ Bey de gamzeyi “hışm-ı Hudâ” terkibi ile tavsif etmektedir:

“Aşub u fitendir senin hatt u hâlin senin mâh

Ol gamze-i hûn-rîz ise bir Hışm-ı Hudâdır”³⁵

Şeyhülislam Yahyâ Bey de Taşlıcalı Yahyâ gibi gamzeyi bir celal tecellisi olarak tarif etmektedir. Bu noktada ifade edilmelidir ki gamzeyi sadece bir benzetme unsuru olarak “hun-rîz” veya “gammaz” diye işaret etmek yukarıdaki iki beyitte esas kastedileni ıskalamak olacaktır. Dolayısıyla bu kavramı şairlerin gerçekte hissettikleri duygu dünyası içerisinde anlamlandırmaya çalışmak bize daha derinlikli ve nitelikli bir yaklaşım sunar. Perde gerisinde gamzenin kulun gönlüne Allah’ın tecellisini de işaret ettiğini düşündüğümüzde bu beyitler daha

³³ Yahyâ Bey, *Divan*, haz. Mehmed Çavuşoğlu (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1971), 204.

³⁴ Yahyâ Bey, *Divan*, 342.

³⁵ Şeyhülislam Yahyâ, *Divan*, haz. Rekin Ertem (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 63.

derin ve çok katmanlı olarak yorumlanabilir. Zira klasik şairler hemen her fırsatta gamzenin etkilerini dile getirmektedir. Örneğin Nefî, Kuyucu Murad Paşa (ö. 1020/1611) için yazdığı kasidesine gamze mazmunu ile başlamakta ve gamzenin ne denli tahammülü müşkül bir durum olduğuna işaret etmektedir:

“Gamzen ne dem ki tığ çekip hûn-feşân olur
Uşşâk-ı dil-figâre ecel mihiriban olur”³⁶

Nefî, bu beytinde gamzeye maruz kalan âşıklara ölümün bile acıyacağını, o gönlü yaralı âşıklara ecelin merhamet edeceğini söyleyerek gamzenin etkisine işaret etmektedir. Fakat edebiyatımızın hemen her katmanından gamze hakkında o denli çok şey söylenmiştir ki bunların tamamını bir çalışmada dikkate olmak olanaksızdır. Bu itibarla Şentürk, gamze mazmunu ile ilgili binlerce beyitte hep tasavvufi bir esas olduğunu ifade etmektedir fakat meselenin bu yönüne dair henüz müstakil bir çalışma yapılmış değildir. Zira böyle bir yaklaşım için önce konunun İslam inancında temellendirilmesi, bir bakış açısı yakalanması gereklidir. Bizim bu konudaki yaklaşım ve değerlendirmelerimize geçmeden evvel tasavvuf sahasındaki nazar kavramına dair bir çerçeve çizmek yerinde olacaktır.

2. Tasavvufta Nazar³⁷

Tasavvuf ehli, Peygamber Efendimizin sahabeyle olan muhabbetinin nazar yoluyla vuku bulduğuna dikkat çekmiştir. Ashabın Resulullah'ı görmesi kadar Resulullah'ın da onlara nazar etmesi muhabbetin kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Onları sahabe yapan mazhar oldukları nazar ve sohbetir. Tasavvuf düşüncesinde bu bağlamda peygamberlerin varisleri olan mürşid-i kâmillerin nazar ve nefesiyle müridini etkileyip onu bir bakıma ruhi yükselişe hazırlaması, güneşe tutulan büyüteçlerin yoğunlaştırdığı güneş ışınlarının, temas ettiği maddeleri yakmasına benzemektedir.

Tasavvuf düşüncesinde “nazar” mürşidin müridine manevî yolla bakışı demektir. Bu sayede mürşitten müride doğru feyzin akması gerçekleşir.³⁸ Müridin ruhuna tesir eden bu bakış sayesinde ruha yeni bir şekil ve olgunluk, gönle feyz verilir. Bu nazarın eğitici ve yetiştirici yönünden dolayı “Veliler müritlerini kaplumbağanın yavrusunu yetiştirmesi gibi nazarla yetiştirirler”³⁹ denilmiştir. Tasavvufta mürşidin nazarından mahrum olmaya “nazardan düşmek”, evliyâullahtan birinin nazarına mazhar olmaya “nazara uğramak”, birisini nazarla hâl ehli yapmaya “nazar etmek”, bakışıyla insanı olgunluğa eriştiren mürşide “sâhib-nazar” ifadeleri kullanılmıştır.⁴⁰

³⁶ Nefî, *Divan*, haz. Metin Akkuş (Ankara: Akçağ Yayınları, 1993), 137.

³⁷ Bu başlıkta nazar kavramının kendi sahasındaki anlam alanına kısaca işaret edilecektir. Gamze ile nazar arasındaki ilişkinin anlaşılabilirliği hedeflenmektedir. Öte yandan çalışmanın sınırlarını aşmamak ve konuyu dağıtmamak adına bu başlıkta tafsilata gidilmemiştir.

³⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 2004, 467.

³⁹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabaalçı Yayıncılık, 2005), 272.

⁴⁰ Abdülbaki Gölpinarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri* (İstanbul: İnkılap Kitabevi,

Müridin eğitiminde nazar en az sohbet kadar önemli bir yer tutmaktadır. Mürşidin sohbetinin ve nazarının tesiri anlatılırken “Nazarı sana fayda vermeyenin sözü de fayda sağlamaz” denilmiştir. Sühreverdî bu sözün mürşit ve mürit açısından bakılarak iki yönde değerlendirilebileceğine işaret etmiştir. Mürşit sadece sohbetiyle değil müritlerine hâl ve davranışlarıyla da etki eden ve örnek olan kimsedir. Mürit, mürşidinin susmasına, konuşmasına, toplum içerisindeki davranışlarına, halvet hâlindeki edebine kısaca günlük yaşantısındaki bütün davranışlarına bakarak ondan istifade eder. Bir kimsenin davranışları kendisine nazar edene fayda sağlamazsa, onun hevasıyla konuşmasının da karşısındakine bir faydası yoktur. İnsanın sözünün tesiri kalbindeki kadardır. Kalpteki hakikatlerin tesir etmesi ise kalbin istikamet üzere olması ve kulluk vazifesini layıkıyla yerine getirmesiyle doğru orantılıdır. Konuya mürit açısından bakıldığında, mürşid-i kâmil’in nazarının kalpteki hastalıklara şifa olduğu söylenebilir. Mürşit, hakiki manada müride nazar ettiği zaman müridin kalbi Allah’tan gelen özel ihsanları almaya hak kazanır. Bu sayede mürşidin kalbinde müride karşı sevgi ve muhabbet oluşur. Mürşid-i kâmiller Allah’ın askerleridir. Onların nazarı kişinin manevi mertebeler kazanmasına ve ilâhî ihsanlara kavuşmasına vesile olur.⁴¹

Sûfiler nazar ehli bir mürşitle karşılaşmak ve onun nazarına mazhar olmak için çaba sarf etmişlerdir. Ebu’n-Necîb Sühreverdî’nin Mina’da, Mescidü’l-Hayf’ın etrafında dolaşırken etrafındaki insanların yüzlerine dikkatlice bakması çevredükilerin dikkatini çekmiş, bu davranışının sebebi sorulduğunda ise “Allah’ın öyle (has) kulları vardır ki onlar bir insana nazar ettiklerinde, ona Saadeti kazandırır. Ben de böyle bir er kişiye rastlayıp, nazarının bereketine ulaşmak istiyorum” cevabını vermiştir.⁴² Bir anlık nazarın kişinin manevi derecesini yükselteceği vurgulanarak, sahib-i nazar olan Seyyid Ahmed-i Bedevî’nin huzuruna gelen sâlik’e kısa bir süre nazar etmesiyle onun manevi mertebeleri hızla geçmesine vesile olduğu ve kendisine hilafet verdiği bildirilmiştir.⁴³ Hacı Bayram Veli, halifesi Şeyh Lütfullah’ı, Ankara-Balıkesir yolculuğu sırasında, kısa zamanda nazarla yetiştirmiş ve onu Balıkesir’e halife olarak nasbetmiştir.⁴⁴ Mevlevî dervişlerinin âyinde, Devr-i Veledî’de post önünde şeyhe karşı durup bakiştikten sonra niyaz etmelerinin ve ardından yine birbirlerine nazar etmelerinin müridi çok kısa bir zamanda yetiştirdiği ifade edilmektedir.⁴⁵

Kâmil mürşidin nazarının sadece insanlara değil hayvanlara dahi tesir ettiğine dair bilgiler de mevcuttur. Şeyh Necmeddin-i Kübrâ hakkında bahsedilen olay bu nakillere bir örnektir.

“Bir gün şeyh Ashab-ı Kehf’ten bahsederken yanında bulunan Sa’deddin-i

→

2004), 234.

⁴¹ Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer Sühreverdî, *Gerçek Tasavvuf (Avârifü’l-Meârif)*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013), 165.

⁴² Sühreverdî, *Avârifü’l-Meârif*, 165.

⁴³ Mehmed Zahid Kotku, *Tasavvufî Ahlak* (Ankara: Seha Neşriyat, 1981), 1/89-90.

⁴⁴ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: OTTO Yayınları, 2014), 360.

⁴⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 2014, 360.

*Hamevî, acaba bu ümmet içinde sohbeti, köpeğe tesir edecek kimse var mı diye düşünmüş, bu durum Necmeddin-i Kübrâ'ya malûm olunca, şeyh oturduğu yerden kalkarak tekke kapısına çıkmış, o esnada kapıdan geçen köpeğe nazar etmiştir. Şeyhin nazarı neticesinde kendisinden geçen köpeğin etrafına fazlaca köpek toplanmıştır. Hep birlikte bir mezarlığa giden köpekler yemeden içmeden kesilmiş neticede şeyhin nazar ettiği köpek can vermiştir. Bahsi geçen köpek için bir kabir yapıp gömülmüştür.*⁴⁶

Mürşidin nazarının her talep edene tesiri olmayacağı, bunun ilâhî bir lütuf olduğu ifade edilmiştir. Mürid nazarın tesirine ulaşabilmek için çalışmalıdır. Bu amaçla müridin öncelikle şeriatın hükümlerine, Peygamber Efendimizin (s.a.v.) sünnetine tam manasıyla itaat etmesi gerekir. Nitekim Alah'ın hükümlerine riayet etmeyen asi kimselerin hiçbir zaman ve mekânda dine hizmet eden mürşid-i kâmillerin inayet gözüyle baktığı kimselerden olamayacağı vurgulanmıştır.⁴⁷

Mürşidin nazarına dair ifadeler sûflerin şiirlerinde ve tasavvufî muhteva taşıyan diğer şairlerin şiirlerinde sıkça yer almıştır. Yunus Emre mürşidin nazarına mazhar olmak için gerekli şartları sayarken gönül temizliğine dikkat çekmiş, nazar neticesinde kendisinde oluşan hâlleri ve nazar için kişinin gönlünü hazırlaması gerektiğini şu ifadelerle beyan etmiştir:⁴⁸

Gönül pâsın yudunısa kibr ü kîni kodunısa
İkrâr bütûn olmayınca erden nazar olmayısar⁴⁹

Mevlânâ ile karşılaşmasını da aynı kavramla anlatan Yunus Emre, etkisinde kaldığı bakış için “görklü nazar” tabirini kullanmıştır:

Mevlânâ Hudâvendgâr bize nazar kılalı
Anun görklü nazarı gönlümüz aynâsıdır⁵⁰

Yunus Emre, Geyikli Baba ile olan gönül muhabbetini de aynı temele dayandırmakta ve sahip olduğu her ne güzellik varsa bu nazara atfetmektedir:

Geyiklü Baba bize bir kez nazar kılaldan
Hâsıl oldu Yûnus'a her ne ki vâyesidür⁵¹

Fethin manevi habercisi Akşemseddin (ö. 863/1559) ise mürşidin sohbetinin ve nazarının tesirini anlatırken, nazar sahibi Hak erlerinin hor görülmemesi gerektiğini, onların Allah'ın kudreti ile baktıklarını ve bakışlarının bir nazarla dağları altın edebilecek kadar etkili olduğunu söyler:

⁴⁶ Molla Câmî, *Nefahâtü'l-Üns Min Hadarâti'l-Kuds*, haz. Abdulkadir Akçiçek, çev. Mahmud Lâmiî Çelebi (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2016), 649.

⁴⁷ Esad Erbîli, *Mektûbât* (Dersâadet: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1343), 58.

⁴⁸ Muhammed Yusuf Akbak, “Yunus Emre Divanında Mürid-Mürşid İlişkisi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2022), 237.

⁴⁹ Mustafa Tatcı, *Yunus Emre Divânı İnceleme* (İstanbul: H Yayınları, 2008), 24/3.

⁵⁰ Tatcı, *Yunus Emre Divânı İnceleme*, 64/4.

⁵¹ Tatcı, *Yunus Emre Divânı İnceleme*, 29/10.

Haktan cüdâ görmen eri erdir dü-âlem server
Eğer kılarlarsa nazar altın ederler dağları⁵²

Erzurumlu Emrah'ın şu mısraları ise aynı yaklaşımın farklı bir edebî gele-
nekte ifade edilmesinden ibarettir:

İksir-i azamdır nutk-i ehlullah
Yek nazarda haki kimya ederler
Hakkın esrarından onlardır âgâh
Velakin surete ihvâ ederler⁵³

Necip Fazıl Kısakürek'in, Abdülhakim Arvasî ile karşılaşması neticesinde kendisinde oluşan manevî duyguyu anlatmak için yazdığı şu beyit mürşidin nazarının etkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

Bana yakan gözlerle bir kerecik baktınız
Ruhuma büyük temel çivisini çaktınız⁵⁴

Amerikalı Profesör Robert Frager, *Aşktır Asıl Şarap* adlı eserinde şeyhi Mu-
zaffer Ozak (ö. 1885) ile ilk karşılaşmasını ve onun nazarının kendisinde bıraktığı
etkiyi şu şekilde aktarmaktadır:

"Muzaffer Efendi'yle Nisan 1980'de tanıştım. Kurduğum Psikoloji Fakültesi, kendisini ve dervişlerini Kuzey Kaliforniya'dayken misafirimiz olmaları için davet etmişti. Bütün organizasyonu fakülteden iki kişi yapmıştı, o yüzden dervişlerden hiç biriyle kafile gelene kadar bir irtibatım olmamıştı. Tam büroda, telefonda konuşuyorken iri yarı ve heybetli bir adam geçti. Adımlarını hiç yavaşlatmadan bana bir bakış attı ve yoluna devam etti. O bakışı bana attığı esnada zaman sanki durmuştu. Hakkımdaki her şeyi biliyormuş gibi geldi bana; sanki hayatımın bütün detayları ve bana ait bütün bilgiler son model bir bilgisayar tarafından birkaç salise içinde okunmuş ve analiz edilmişti. İçime, beni büroya getiren ve telefon ettiren sebepleri ve her şeyin nasıl gelişeceğini bildiğine dair bir his gelmişti. İçimden bir ses şöyle dedi: "Umarım şeyh budur. Çünkü bu sadece dervişlerinden biriyse kendisiyle karşılaşmaya güç yetiremem!"⁵⁵

Amerikalı Hristiyan bir profesörün İslam'a girmesinin temelinde bir bakış, nazar/gamze etkili olmuştur. Bu vakianın bizzat tecrübe eden kişinin dilinden aktarılması ise ayrıca dikkat çekici bir durumdur.⁵⁶

Verdiğimiz örneklerden hareketle tasavvufi sahada nazarın önemli ve dikkat çekici bir olgu olduğunu ifade edebiliriz. Dahası verilen örneklerin hemen hep-

⁵² Kemal Eraslan, "Akşemseddin'in Dinî Tasavvufî Şiirleri", *Belleten* XXXII (1984), 45.

⁵³ Erzurumlu Emrah, *Divan*, çev. Abdulkadir Erkal (Ankara: Birleşik Yayınları, 2014), 354.

⁵⁴ Necip Fazıl Kısakürek, *Çile* (İstanbul: YKY, 2005), 82.

⁵⁵ Robert Frager, *Aşktır Asıl Şarap* (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2008), 17.

⁵⁶ Sanat camiasından Mazhar Alanson'un da Muzaffer Ozak ile benzer bir hikayesi vardır. Bk. <https://www.youtube.com/watch?v=JN03PzEMpNY> (Erişim: 30.11.2023)

sinde ne nazar ne de gamze cinsiyet odaklıdır. Yani bu konuda erillik veya dişillik söz konusu değildir. Aşk estetiğinin kuvvetli bir sembolü olan bu kavramın iki farklı cinsiyet arasında olması şart değildir. Bilakis iki cins arasında olması aşkın safiyetine gölge düşürür.⁵⁷ Bu sebeple de mürit ile mürşit arasında cereyan eden tenden ve cinsten berî bir duyguyu tarif etmek için mutasavvıflar bu kavramı kullanmışlardır. Fakat tasavvuf sahasında bu konuya dair çalışmalar teveccüh bahsiyle sınırlı kalmış, nazar konusu müstakilen çok fazla araştırılmamıştır. Ancak örneklerin çokluğu ve meselenin şiir diline yansıyan cephesi bu hususta müstakil ve geniş çalışmalar yapılmasının gerekliliğini göstermektedir.⁵⁸

3. Nazar ve Gamze Kavramlarının Müsterek Anlam Sahası

Üzerinde durduğumuz hususlar genellikle literatürde mevcut bilgilerin tasnifi ve izahı ile sınırlıdır. Gamze ve nazar kavramlarının anlam sahalarını irdeleyip bir zemin tespiti yapmak istediğimiz bu çalışmada meseleyi İslam kültürü ile ele almak gerektiği üzerinde daha önce de kısaca durulmuştu. Burada ilk olarak işaret edilmesi gereken edebiyattaki gamze ile tasavvuftaki nazar arasında eylem olarak çok fazla fark bulunmadığı konusudur. Hatta mesele aynı eylemin iki farklı sahada iki farklı isimle adlandırılması olarak da telakki edilebilir. Sadece edebiyattaki gamze mazmunu ok, yay, kılıç gibi kavramlarla sanki olumsuz bir görüntü izlenimi vermekte ama meselenin özünde gamze âşık için bulunmaz bir lütuf olarak değerlendirilmektedir. Bu durum tasavvuf sahasında da mürit ile mürşit arasındaki ilişkide gerçekliğini muhafaza etmektedir. Gelenek içerisinde hem mutasavvıf şairler hem de divan şairleri gamze ile nazarı müsterek olarak aynı beyitlerde kullanmışlardır. Bazı noktalarda birlikte düşünülmesi gereken bu iki kavramın dikkatle incelendiğinde gelenek içerisinde zaten iç içe olduğu görülmektedir. Bir misal olarak Sun'ullah Gaybî (ö. 1087/1676) de bir ilahisinde tecellî kavramı ile gamze ve nazarı aynı zeminde değerlendirmiştir:

Dîde-i hak-bîn ile kılsan **nazar** zâhid bize

Gamze eder Hak tecellisın sana didârımız⁵⁹

Gaybî Efendi'nin zahide telkini, eşyada Hakk'ın tecellisini görmek istiyorsa hak veya insaf nazarıyla bakması yönündedir. Bu bakış ile bir ârifin gamzesine/nazarına muhatap olursa Hak o didarda tecelli edecektir, zahid o yüzde Hakk'ın tecellilerini görebilecektir. Fakat bunun için zahidin iki şeye ihtiyacı vardır. Birincisi hak-bîn/Hakk'ı gören yahut doğru gören bir nazar ile etrafına bakması ikincisi ise bir ârifin bakışına muhatap olması. Bu şartlar sağlandığı zaman zahid, ârifin cemalinde Hakk'ın tecellisini görebilecektir. Mısraların zahirî manadaki anlam sahası bu yöndedir. Fakat tecellinin surete değil de sirete yani gönle olacağı

⁵⁷ Ahmet Atillâ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 1* (İstanbul: OSEDAM, 2016), 383.

⁵⁸ Konuyla ilgili müstakil bir çalışma için bk. Hatice Çubukçu, *İnsan Gözdür, Tasavvuf Kültüründe Nazara Bakmaya Görmeye Dair*, (İstanbul: Fecr Yayınları, 2022).

⁵⁹ Bilal Kemikli, *Sunullah-ı Gaybî Divanı* (İstanbul: MEB Yayınları, 2000), 304.

düşünüldüğünde birdenbire anlam derinleşir. Bu kez zahid Hak âşıklarına karşı beslediği zandan kurtulup niyetini tashih etmeli ardından gönlünü arındırmalı ve bu hâliyle bir Allah dostunun gönlüne girmeli ki tecelliye mazhar olabilsin. Gaybî'nin bu beyti için elbette başka yorumlar da yapılabilir; fakat mesele gamze, nazar ve tecelli kavramlarında düğümlenmektedir. Gamze ile nazarın aynı beyitte kullanılması ilk elden iki kavram arasındaki anlam ilişkisine delalet eder. Fuzûlî (ö. 963/1556) de divanında gamze ile nazar kavramlarını aynı beyitte müşterek kullanmış ve iki kavramın anlam sahasındaki birlikteliğine işaret etmiştir:

Çeşmüni ehl-i **nazar** kaskına ta'yîn eyleyen
Tîr-i **gamzenden** müheyyâ eylemiş esbâb ana⁶⁰

Fuzûlî'ye göre nazar ehlini görmek isteyen kişiye emre âmâde gamze okları yeterli bir sebeptir. Başka bir ifadeyle güzelin gamze okları nazar ehline meyledenin meylene sebeptir de denilebilir. Fuzûlî bu beytinde gamze ile nazarı birlikte eşdeğer birer kavram olarak kullanarak iki kavramın anlam müşterekliğine, ehl-i nazar terkibi ile de gamzenin mistik yönüne işaret etmiştir. Ali Nihat Tarlan da bu mısraların şerhinde hakikatte sevgilinin "hüs-n-i mutlak" olan Hakk'ın bir mazharı olduğunu söyler.⁶¹

Edirneli Nazmî (ö. 967/1559) de geleneğin üstatlarından birisi olarak Fuzûlî gibi gamze ile nazarı aynı beyitte müşterek manada kullanmıştır:

Göz göre gönüller alan ol bir **nazar**-ıla
Ey nûr-ı basar çeşmünle **gamzeler**ündür⁶²

"Gördüğü gözün sahibinin gönlünü bir nazarla alan ey gözümün nuru sevdiğim, bunu yapan senin gamzelerindir." Bu beyti anlamlandırmak için başka bir cümle de kurulabilir veya beyte farklı bir mana da verilebilir; fakat Nazmî'nin mısraları nazar ve gamze mazmununa göre yorumlanmak gerekmektedir. Bir nazarla gördüğü herkesin gönlünü alabilecek kudrette bir sevgili tasvir edilmekte ve bu kudret göze, gamzeye hamledilmektedir. Nazmî'nin gamzeyi nazarla ilişkilendirip bir nazarla gönüller alan diye sevgiliyi tarif etmesi, konunun mistik yönüne işaret etmektedir. Mesele yakın manada sevgilinin bir nazarı ile gönüller alması iken uzak manada ise Allah'ın bir şeyin olmasını murat ettiği zaman sadece kün/ol⁶³ emrini vermesidir. Bu iki kavramın müşterekliği son devir mutasavvıfların Osman Hulûsî Efendi (ö. 1990) divanında bir gazelin tamamında vücut bulmuştur. Osman Hulûsî Efendi'nin, şeyhi İsmail Hakkı Toprak (ö. 1969) ile ilk karşılaşmaları aşkına yazdığı⁶⁴ yek-ahenk bir gazelde nazar kavramı ve gamze mazmunu ilişkisi canlı bir surette ortaya konulmuştur:

⁶⁰ Fuzûlî, *Divan*, çev. İsmail Parlatır (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), 193.

⁶¹ Ali Nihat Tarlan, *Fuzûlî Divânı Şerhi* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2001), 55.

⁶² Edirneli Nazmî, *Divan*, çev. Sibel Üst (Ankara: Kültür Bakanlığı e-kitap, 2012), 965.

⁶³ el-Âl-i İmran 3/47.

⁶⁴ Hamit Demir, Osman Hulûsî Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı, (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri doktora tezi, 2023), 229.

Cân alıcı gözlerinin aldı beni bir nazarı
 Onmayıcı derd ü gama saldı beni bir nazarı
 Gamze-i gaddâr okuna şîve-i reftâr okuna
 Hoş leb-i güftâr okuna çaldı beni bir nazarı
 Dağladı dağlandı gönül zülfüne bağlandı gönül
 Ansızın avlandı gönül buldu beni bir nazarı
 Zülfünü boynuma takıp cânımı derdine yakıp
 Kirpiğini süzdü bakıp deldi beni bir nazarı
 Kâkül-i ebrûsu ile dîde-i âhusu ile
 Gamze-i câdusu ile deldi beni bir nazarı
 Gönلümü meftûn-sıfât didemi Ceyhûn-sıfât
 Hulûsî Mecnûn-sıfât kıldı beni bir nazarı⁶⁵

Hulûsî Efendi, bu ilahisinde gamze mazmununu baştan sona işlemiş ve gamzenin can alıcı, gaddar, avcı, câdû gibi divan şairlerinin kullandığı benzetme unsurlarından istifade ederek mürşidi ile karşılaşması esnasında hissettiği duyguları nazmetmiştir. Bizim bu çalışmada izah etmeye çalıştığımız iki kavramın müşterek anlam alanı bu gazelde cem olmuş haldedir.

4. Nazar ve Gamze Kavramlarının Anlam Müşterekliğinin Zeminleri Üzerine Bir Değerlendirme

Türk İslam edebiyatı sahasında gamze ve nazar müşterekliğinin temellendirilmesi İslam inanç ve kültürünün topluma getirmiş olduğu bazı bakış açıları ve düşüncelerle mündemictir. Üç başlık halinde üzerinde duracağımız bu hususlar gamze ve nazar kavramlarının anlam müşterekliğine bir zemin hazırlamıştır. Öte yandan mezkur iki kavramın edebiyatımızda kullanım alanları elbette daha geniş ve muhtelifdir. Burada gamze mazmununun mistik yönüne delalet edebileceğini düşündüğümüz üç başlık üzerinde durulacaktır.

1. Bu iki kavramın temellendirmesi için ilk olarak üzerinde durmak istediğimiz nokta nazar ayetidir. Zira bu ayet hem “nazar” kavramıyla halk arasında meşhur olmuştur he bir bakışın menfi yönünün ne denli ileri gidebileceği ihtimaline işaret etmiştir. Söz konusu ayetin meali şöyledir:

“(Resulüm) O inkarcılar Kur’ân’ı işittikleri zaman az kalsın seni gözleri ile devireceklerdi/yıkacaklardı.”⁶⁶

Ayet-i kerimenin sebab-i nüzulündeki bazı rivayetler dikkat çekicidir. Müşriklerden bir adam üç gün yemeden beklediğinde ve bu hâliyle semiz deveye veya kuzuya baktığında, bakışlarının tesiri ile o hayvanı öldürebilmekteymiş.

⁶⁵ Osman Hulûsî Daredevî, *Divan-ı Hulûsî-i Daredevî*, haz. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz (Malatya: Nasihat Yayınları, 2006), 298.

⁶⁶ el-Kalem 68/51.

Müşrikler bu adamın nazarı ile Hz. Peygamber'e zarar vermesini istemişler. Ayet de bu vakıayı haber vermektedir.⁶⁷ *Kur'an Yolu* tefsirinde ise bu rivayete yer verilmezken, gamze konusunda sıklıkla üzerinde durduğumuz bir hususa temas edilmiştir. Müşriklerin Efendimize bakışları sanki onu gözleri ile oklayıp devirmek ister gibidir.⁶⁸ Bu noktada muradımız olumsuz bir örnek ile ilinti kurup konuyu başka bir yöne çekmek değildir. Maksadımız bu ayete ve yorumlara bir soru sormaktır. Kötü niyetli insanın kötü niyetli bakışının kötü etkisinden vahiy haber verdi ise iyi niyetli insanın iyi niyetli bakışından iyi bir etki hâsıl olmaz mı? Mefhumun muhalifinden konuya yaklaştığımızda iyi insanın iyi bakışından iyi bir sonuç çıkabilme ihtimaline bir engel var mıdır? Kanaatimizce gamze ve nazar konusu bu ayetin tersten düşünülmesi ile bir zemine kavuşacaktır. Aynı şekilde "(Allah) gözlerin hain bakışını ve kalplerin sakladıklarını bilir"⁶⁹ ayeti de bu minvalde değerlendirilebilir. Allah gözlerin menfi bakışlarını bildiğine göre pekâlâ gözlerin müspet bakışının mevcudiyetinde bir engel yoktur. Zira eşya zıddıyla kaimdir. Gamze ve nazar konusu için öncelikle vahyin bu hususta haber verdiği bilgilere muhtelif açılardan yaklaşmak kavramların zeminlerini kavrama noktasında değişik bakış açıları sağlayacaktır.

2. Bu iki kavramın vahye taalluk eden bir diğer yönü ise Musa peygamber kıssasında yatmaktadır. Tur dağında Allah ile konuşan Hz. Musa, Allah'ı görmek istemiştir. Söz konusu ayetin meali şöyledir: "*Musa, tayin ettiğimiz vakitte gelip Rabbi onunla konuşunca, Musa: "Rabbim! Bana Kendini göster, Sana bakayım" dedi. Allah: "Sen Beni göremezsün ama dağa bak, eğer o yerinde kalırsa sen de Beni göreceksin" buyurdu. Rabbi dağa tecelli edince onu yerlebir etti ve Musa da baygın düştü; ayılınca: "Yarabbi, münezzehsin, Sana tevbe ettim, ben inananların ilkiyim" dedi.*"⁷⁰ bu ayette ifadesini bulan gamze veya nazarin etkisi meselesi kul ile yaratıcı/âşık ile mâşuk arasındaki gamze-nazar ilişkisini de açıklar vaziyettedir. Musa peygamber mutlak güzellik sahibini görmek ve "bana kendini göster" derken de O'nun tarafından görüldüğünü görmek istiyor. Verilen cevap ise bir beşer olarak insanın dünyada buna takat getiremeyeceği yönündedir. Bir örnek olarak Allah dağa tecelli edince dağ yerle bir olmuştur. İşte bizim gamzeyle ilişki kuracağımız yer bu yerle bir olan dağdır. Zira Allah'ın bir dağa tecellisi neticesinde dağın bunu taşıyamaması, yerle bir olması gamzeyle muhatap olan âşığın gönlüne benzetmektedir. Gamzenin mistik yönü, derin anlamda Allah'ın kulun gönlüne tecelli etmesi olduğuna kaynaklar işaret etmişti. Mana âleminde bir tecellinin âşığın gönlünü harap etmesi ile fizik âlemde vuku bulan bir tecellide dağın yerle bir olması arasında bir ilişki kurmak elbette imkân dâhilindedir. Birisi fizik âlemde ayetin haber verdiği bir vakia iken öteki edebî geleneğimiz içerisinde şairlerin bu gerçeklikten hareketle geliştirdikleri bir düşünce sistemi olarak karşımıza çıkar.

⁶⁷ Bedreddin Çetiner, *Fatiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzul* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2016), 2/904.

⁶⁸ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir V* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 439.

⁶⁹ el-Mü'min 40/19.

⁷⁰ el-A'râf 7/206.

Nihayetinde her iki durumda da Allah'ın tecellisi bahis konusudur ve her ikisinde de etkiler aynıdır. Gamze veya nazar da muhatabını tıpkı o dağ gibi hâk ile yeksan etmektedir. Bu yaklaşım yani Tur dağı ile gamze ve nazar ilişkilendirmesi, Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780) tarafından bir ilahide asırlar önce ifade edilmiştir:

İste sen dîdâr-ı dildârı **nazar kıl gönlüne**

Hazret-i Musa gibi cân âşık u **dil Tûr olur**⁷¹

Sevgilinin yüzünü veya tecellilerini görmek istersen gönlüne nazar kıl, zira tıpkı Musa peygamber gibi can âşıktır ve gönül de Tur dağıdır. Erzurumlu İbrahim Hakkı, canı âşığa ve gönlü Tur'a benzetip kavramları tasavvur ederken muhtemelen bu kıssayı benzer bir algı ile idrak etmiştir. Zira kıssada somut ve istenen anlamda ilahî tecellîye muhatap olan dünyada Tur iken insanda sadece gönlüdür. Beyitte de dîdâr-ı dildâr talep edenin gönül dağına çıkması, o dağdan âleme nazar kılması gerektiği telkin edilmektedir. Dolayısıyla gamze ve nazar kavramlarının anlam alanlarında Musa peygamberin Tur dağında cereyan eden kıssası bir zemin teşkil edebilmektedir.

3. Son olarak gamze ve nazar kavramlarının anlam alanına kaynaklık ettiğini düşündüğümüz konu sahabe algısıdır. İslam toplumunda sahabiler Hz. Peygamber ile mülaki olmaları ve bazı ayetlerde övülmeleri⁷² dolayısıyla diğer kuşaklardan farklı tutulmuş ve saygı görmüştür. Sahabe neslini diğer nesillerden farklı kılan en temel olgu ise Hz. Peygamber'i görmüş ve onun tarafından görülmüş olmalarıdır. *İslam Ansiklopedisi*'nde sahâbe şöyle tanımlanmaktadır: "*Sahâbî olmak için Resûl-i Ekrem'i uyanık iken bir an bile görmek yeterlidir.*"⁷³ Abdullah b. Ümmü Mektum gibi âmâ bir sahabenin varlığından hareketle de şu sonuca varmak imkânı doğmaktadır: Kıymetli olan iman ehli olup Hz. Peygamber'in bakışına muhatap olmak, onun nazarına şahit olup gamze oklarına hedef olmaktır. Bütün İslam toplumu içerisinde iman eden birisini yekdiğerinden ayıran şey Hz. Peygamber'in bakışıdır. Dolayısıyla İslam toplumunda bu bakışa mazhar olanlar üstün tutulmuştur. Buradan hareketle tasavvufî çevrelerde bir Allah dostunun bakışına muhatap olmak idealize edilmiştir denilebilir. Dolayısıyla sahabe olgusu, nazar ve gamze mazmunu için bir zemin olarak değerlendirilebilir. Fakat kimlere sahabe denileceği farklı bir tartışma konusu olup halk arasında duygusal bir zeminde cereyan etmektedir. Bizim maksadımız bu husustaki tartışmalar değil genel kabulün topluma yansımaları ifade etmektir. Bu itibarla gamzenin ve nazarın kıymeti, değeri, önemi Hz. Peygamber ile sahabe nesli kıyaslanarak da ölçülebilir.

Sonuç

Farklı sahalardaki iki kavramın anlam müştereğini değerlendirmeye

⁷¹ M. Kayahan Özgül, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanı* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 162.

⁷² el-Bakara 2/143, Âl-i İmran 3/110-172-173, el-Enfal 8/74, et-Tevbe 9/100, el-Haşr 59/8-9.

⁷³ Mehmed Efendioğlu, "Sahâbe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008).

çalıştığımız bu kısa araştırmada literatürdeki mevcut bilgileri aktardıktan sonra kavramların ortak noktalarını ve kullanım alanlarını değerlendirdik. Netice itibarıyla gamze ve nazar için üç ölçü ile bir zemin oluşturulabileceğini gördük. Tabii bu üç zemin bizim tespit ve değerlendirmelerimiz ile ilintilidir. Elbette farklı yaklaşım, tespit ve değerlendirmeler de mümkündür. Fakat literatürde bu kavramların müşterekliğine veya mistik yönlerine dair tespit ve değerlendirmelerin azlığı bizim hareket alanımızı daraltmıştır. Takdir edilebilir ki hemen her şairin hakkında bir şeyler söylediği kavramların anlam dünyaları hakkında mutlak bir hükme varmak çok zordur. Gamze konusunda farklı bir bakış açısına sevk edici ana karine gamze ve nazarın muhatabının gönül olmasıdır. Zira her iki kavramda da bütün oluşum, değişim ve etkileşim gönülde cereyan etmektedir. Fuzûlî'nin "*Gamzesin sevdin gönül cânın gerekmez mi sana/Tiğre urdun cism-i üryânın gerekmez mi sana*"⁷⁴ mısraları, gamzeye muhatabın zahiren beden gibi gözüксе de gerçekte gönül olduğunu söyler. İnanışa göre de mutlak güzelliğin sahibi yere göğe sığmaz ve fakat kendisine inanan kulunun gönlüne tecelli eder. Öte yandan Efendimiz aleyhisselamın "Allah sizin bedenlerinize değil gönüllerinize bakar"⁷⁵ manasındaki hadisi de ayrıca dikkate şayandır. Bu çalışmada üzerinde durulan konu da mutlak güzellik sahibi olan Allah'ın gönüllere bakması, tecelli etmesidir. Dolayısıyla Şentürk'ün de ifade ettiği üzere gamze mazmununun işlendiği binlerce beyitte zımnen veya bâtinen kulun gönlüne Allah'ın farklı derece ve oranlarda tecellisi anlatılmaktadır. Belki gamzenin yüzlerce tarif ve tasnif ihtimalinin olması da kullar arasındaki tecelli farkından kaynaklanmaktadır. Öte taraftan gelenek içerisinde gamze veya nazar, kadın erkek ilişkisinde nefsin telkini ile zuhura gelen duygudan son derece uzak ve ilgisizdir. Zahiren görüntünün farklı olması hakikatin mecaz ile sunulmasından dolayıdır. Bu itibarla mazmun veya kuşdili dediğimiz semboller, şiir dilinde yüzyıllar boyunca hüküm sürmüş, şairlerimiz gerçek anlamda anlatmak istediği duyguyu başka bir kisvede sunmuştur. Dolayısıyla gamze mazmunu da benzer bir kullanımla mecazen bir kadın veya erkeğin bakışını tasvir için kullanılır gibi tasavvur edilse de hakikat öyle değildir. Bu hakikate gamze ile nazar kavramını yan yana kullanan şairler işaret etmişlerdir. Bu işaretlerden ve Anadolu Müslümanlarının İslam telakkilerinden hareketle ortaya konan üç temellendirme çabası sadece meselenin bize bakan ufak bir yönüdür. Dolayısıyla konu bütün yönleriyle uzun uzadıya, ayrıntılı tasnifleme ile daha geniş bir zeminde değerlendirilmeye de müsaittir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

⁷⁴ Fuzûlî, *Divan*, 189.

⁷⁵ Müslim, *Birr*, 34; İbn Mâce, *Zühd*, 9.

Kaynakça

- Akbak, Muhammed Yusuf. "Yunus Emre Divanında Mürid-Mürşid İlişkisi". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2022), 221-248.
- Akün, Ömer Faruk. "Divan Edebiyatı". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9/389-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları, 2004.
- Ceylan, Ömür. "Şi'r-i Kadîmin Rüzgarıyla (Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı)". *Çankırı Araştırmaları* III/3 (2008), 137-140.
- Çetiner, Bedreddin. *Fatihâ'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzul*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2016.
- Çorak, Reyhan. *Klasik Edebiyatta Sevgilide Göz, Kaş ve Kirpik Üzerine Benzetmeler*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Çubukçu Hatice. *İnsan Gözdür, Tasavvuf Kültüründe Nazara Bakmaya Görmeye Dair*, İstanbul: Fecr Yayınları, 2022
- Dağlar, Abdülkadir. "Şiirin Alın Yazısı: Mazmûn". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (DÜSBED)* VIII/16 (2016), 1-13.
- Demir, Hamit. *Osman Hulûsî Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri doktora tezi, 2023.
- Doğan, Ahmet. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- Edirneli Nazmî. *Divan*. haz. Sibel Üst. Ankara: Kültür Bakanlığı e-kitap, 2012.
- Efendioğlu, Mehmed. "Sahâbe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/491-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Eraslan, Kemal. "Akşemseddin'in Dinî Tasavvufi Şiirleri". *Belleten* XXXII (1984), 11-85.
- Erdoğan, Mehtap. *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili*. İstanbul: Kitabevi, 2013.
- Erzurumlu Emrah. *Divan*. çev. Abdulkadir Erkal. Ankara: Birleşik Yayınları, 2014.
- Esad Erbili. *Mektûbât*. Dersâdet: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1343.
- Fragar, Robert. *Aşkır Asıl Şarap*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 3. Basım., 2008.
- Fuzûlî. *Divan*. haz. İsmail Parlatur. Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2004.
- Güneş, Mustafa. "Klasik Türk Edebiyatında Mazmun Üzerine Bazı Düşünceler". *Türk Dünyası Araştırmaları* 209 (2014), 89-100.
- İbn Hazm. *Güvercin Gerdanlığı*. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- İpekten, Haluk. "Divan Şiirinde Mazmunlar". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (1993), 9-13.
- Kanar, Mehmet. *Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Karakoç, Sezai. *Gün Doğmadan*. İstanbul: Diriliş Yayınları, 2011.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir V*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.
- Kemikli, Bilal. *Sufi Şairin İzinde : Şiir ve İrfan*. İstanbul : Kitabevi, 2009.
- Kemikli, Bilal. *Sunullah-ı Gaybî Divanı*. İstanbul: MEB Yayınları, 2000.
- Kısakürek, Necip fazıl. *Çile*. İstanbul: YKY, 2005.
- Kotku, Mehmed Zahid. *Tasavvufî Ahlak*. Ankara: Seha Neşriyat, 1981.
- Levend, Agah Sırrı. *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler-Mazmunlar ve Mefhumlar*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1980.
- Mete, Ömer Lütfi. *Gülce*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.
- Molla Câmî. *Nefahâtü'l-Üns Min Hadarâti'l-Kuds*. çev. Mahmud Lâmiî Çelebi. haz. Abdulkadir Akçiçek. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2016.
- Nefî. *Divan*. haz. Metin Akkuş. Ankara: Akçağ Yayınları, 1993.

- Necati Beg. *Divan*. haz. Ali Nihat Tarlan. Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.
- Onay, Ahmet Talat. *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*. İstanbul: MEB Yayınları, 1996.
- Osman Hulûsî Darendevî. *Divan-ı Hulûsî-i Darendevî*. çev. Mehmet Akkuş - Ali Yılmaz. Malatya: Nasihat Yayınları, 2006.
- Özgül, M. Kayahan. *Erzurumlu İbrahim Hakkı Divan*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Öztelli, Cahit. *Karacaoğlan Hayatı Sanatı ve Şiirleri*. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1959.
- Pala, İskender. *Ah Mine'l-Aşk*. İstanbul: Ötüken, 1999.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: L&M Yayınları, 2002.
- Pala, İskender. "Mazmunun Mazmunu". *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, 399-402.
- Pekolcay, Necla. *İslami Türk Edebiyatı Tedkik Metodlarının Genel Esasları ve Mazmun anahtarları*. İstanbul : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1999.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer. *Gerçek Tasavvuf (Avârifü'l-Meârif)*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013.
- Şahin, Kürşat Şamil. *Sevgilinin Güzellik Unsurlarından Saç, Kaş, Kirpik, Hat*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, 2009.
- Şahin, Özlem. "Bâkî Divanı'nda Gamze". *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VI* (2023), 170-2005.
- Şentürk, Ahmet Atillâ. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 1*. İstanbul: OSEDAM, 2016.
- Şentürk, Ahmet Atillâ. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 5*. İstanbul: OSEDAM, 2021.
- Şeyhülislam Yahyâ. *Divan*. haz. Rekin Ertem. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Tarlan, Ali Nihat. *Fuzûlî Divânı Şerhi*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2001.
- Tatçı, Mustafa. *Yûnus Emre Divânı İnceleme*. İstanbul: H Yayınları, 2008.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2. Basım., 2005.
- Yahyâ Bey. *Divan*. haz. Mehmed Çavuşoğlu. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1971.
- Yurtsever, Mehmet Murat. "Yûnus Emre, Niyâzî-i Mısırî ve İsmâ'il Hakkı Bursevi'de Türk Tasavvuf Şiirine Özgü Mazmun Arayışları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXIII/2* (2019), 693-714.